

Naučno veće Instituta za filozofiju i društvenu teoriju

Dušan Bošković, Zoran Đinđić, Kosta Čavoški, Zagorka Golubović,
Stjepan Gredelj, Božidar Jakšić, Vojislav Koštunica, Andrija
Krešić, Zdravko Kučinar, Ljubomir Tadić, Dragoljub Mićunović,
Natalija Mićunović, Vesna Pešić, Nebojša Popov, Nikola Rot, Mile
Savić, Svetozar Stojanović, Milorad Stupar, Đuro Šušnjić, Milan
Vukomanović

Glavni i odgovorni urednik

Svetozar Stojanović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika

Milorad Stupar

Članovi redakcije

Đorđe Pavićević

Mile Savić

Ivana Spasić

Štampanje časopisa pomoglo je
Ministarstvo za nauku i tehnologiju Republike Srbije.

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

FILOZOFIJA I DRUŠTVO XIV

Beograd 1998.

YU ISSN 0353/5738

UDK 327+316+329+323

SADRŽAJ

IZAZOVI GLOBALIZACIJE

<i>Milan Subotić</i>	Globalizacija demokratije i civilizacijske granice: od „trećeg talasa“ do „sukoba civilizacija“	9
<i>Milorad Stupar</i>	Jedan pokušaj liberalne globalizacije pravednog društva	33
<i>Jelena Đurić</i>	Ekološki aspekti globalizacije	45

STUDIJE I ČLANCI

<i>Mirjana Radojčić</i>	Mediji, etika, politika	63
<i>Mile Savić</i>	Nacionalno pitanje, nacionalizam i nacionalni interes	85
<i>Milica Bakić-Hejden</i>	Reprodukcija orijentalizma: primer bivše Jugoslavije	101
<i>Ger Dajzings</i>	Egipćani na Kosovu i u Makedoniji	119
<i>Aleksandar Nikitović</i>	Savremena određenja pojma nacionalnog identiteta	147

ANKETA

<i>Zagorka Golubović</i> <i>Vesna Pešić</i>	Stanje i perspektiva demokratije u SR Jugoslaviji	159
--	---	-----

PRIKAZI

<i>Natalija Mićunović</i>	Martin Matuštik, <i>Sablasi oslobođenja</i>	183
---------------------------	---	-----

di sa stanovišta političkog morala. Kako to s pravom primećuje Kok-Chor Tan u svom eseju o Rolsovom zakonu naroda, „činjenica da smo zaista prinuđeni da postupamo različito u sličnim slučajevima ne implicira nužno da o tim slučajevima treba različito da sudimo. To što smo možda prisiljeni da budemo trpeljivi prema nekim neliberalnim praksama ... zbog političkih ograničenja, ne znači da treba da ih prosuđujemo kao moralno opravdane ... Ako se složimo sa tim da nismo u mogućnosti da postupamo u skladu sa našim sudovima zbog praktičnih ograničenja, onda bi trebalo da budemo spremni da postupamo u skladu sa našim sudovima kada su ta ograničenja otklonjena“.¹⁴

Na kraju ove kritičke analize Rolsovog „Zakona naroda“ možemo reći da Rols pravi velike ustupke komunitarističkom normativizmu na račun liberalnog individualizma. Ideja da stranke u globalnom početnom stanju predstavljaju jednake i slobodne narode, a ne jednake i slobodne individue, dovodi do sasvim drugačijih zaključaka po pitanju načela liberalne pravde koji nisu sasvim u duhu političkog liberalizma onako kako ga Rols najčešće razumeva. U međunarodnim odnosima Rols prednost daje vrednostima zajednica uz najminimalnije liberalne zahteve po pitanju zaštite najosnovnijih ljudskih prava.

Milorad Stupar

AN ATTEMPT IN GLOBALIZING JUST SOCIETY

Summary

The author wants to show that Rawls' normative theory on international relations in his „Law of Peoples“ is not based on the principles of political liberalism although Rawls himself claims that it is. According to author, Rawls' theory inclines more to a *modus vivendi* interpretation (in Rawlsian sense of this notion) of international relations.

Key words: international relations, liberalism, communitarianism, cosmopolitanism, international law.

¹⁴ Videti, „Liberal Toleration in Rawls' Law of Peoples“, *Ethics*, January 1998, str. 285.

Jelena Đurić
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Beograd

UDK 327:304.9
Originalni naučni rad

EKOLOŠKI ASPEKTI GLOBALIZACIJE

Apstrakt: U tekstu je prikazan razvoj ekoloških ideja u korelaciji sa idejom prava. Uporedo sa borbom za ljudska prava raste svest o tome da su i drugim bicima u okruženju, pa i planeti u celini, potrebna prava da bi se zaštitili od nekontrolisane eksploatacije i negativnih posledica globalizacije. Širenje ideje prava, kao središnje vrednosti globalizacije, pokazatelj je mogućnosti da etička svest čovečanstva zaista evoluira.

Ključne reči: okruženje, prava, biocentrizam, antropocentrizam.

Ekološki aspekti globalizacije

Poslednjih decenija svet se veoma menja. Nakon prestanka blokovske polarizacije svetske politike ulogu koju je nekada imala ideologija počinje da preuzima globalizacija. Svest o svetu kao celini postaje očigledna prvenstveno posredstvom ekonomije, tehnologije i mas medija. No, osim pozitivnih strana doba globalizacije opterećeno je mnoštvom negativnosti koje stvaraju podozrenje u mogućnost ustanovljenja vrednosti oko kojih bi se okupile različite kulture čovečanstva.

Samuel Huntington, na primer, smatra da se civilizacije sveta neminovno sukobljavaju zbog silnih razlika kultura i religija. Ovo uverenje opravdano je iskustvom, ali iskustvo potvrđuje i to da razlike nisu nepremostive prepreke za uspostavljanje sklada. Ne postoji neka nužnost po kojoj bi razlike morale biti nepomirljive. „Nužnost“ uglavnom proističe iz ubeđenja koje proizvodi nastojanje na negiraju ili bezobličnom ujednačenju razlika. Ustvari, sve razlike su potencijalno korisne komplementarnosti koje obogaćuju celinu, samo često nedostaje volja da se to prepozna i prihvati. Jedna posledica toga je velika borba na konceptualnom planu.

Kao osnovni princip i vrednost koja u današnje vreme preteguje na globalno rešenje problema čovečanstva javlja se ideja prava. Koncept prava se još razvija i prolazi kroz promene. Od

univerzalne deklaracije o ljudskim pravima desile su se i još se očekuju promene koje će, nadajmo se, omogućiti neprikosnoveni suverenitet prava.

Principi zaštite ljudskih prava širili su se svetom tokom poslednja dva veka, ali se paralelno sa pozitivnim razvojem događaja, odvijao i negativan tok. Iza svake krivine totalitarne ideologije su razvijale teorijska oružja koristeći demokratske ideje, a poništavajući ideju ljudskih prava čime su i samu demokratiju učinile nemogućom. Ljudska vrsta se suočila sa sablašću fašizma ponesenog rasističkim uverenjem da nije moguće svim ljudima dati jednaka prava što rezultira ratovima u celom svetu. Poslednja decenija ovog veka obeležena je okretanjem čovečanstva iskorenjivanju komunizma koji je ideološkim prikriivanjem političke diktature praktično uništio koncept ljudskih prava.

Sada pretil opasnost od ujedinjenja ove dve totalitarne ideologije.¹ Ona izvire iz shvatanja da su razlozi variranja vrednosti između kultura njihove definitivne razlike. Otuda izlazi da uvažavanje ljudskih prava opravdava različite kriterijume: kada se, na primer, tvrdi da su neki ljudi sposobni da žive u demokratskim sistemima, dok je drugima potrebna represija da bi se organizovali. U tom smislu, koncept ljudskih prava može da krije ideologiju ropstva pa izgleda lažno dilema, hoćemo li demokratski koncept ljudskih prava, ili ideal ljudskih prava prurušen u komunističke i nacističke ideologije. To je razlog zbog kog se ljudska prava moraju smatrati univerzalnim jer, ako bi bila primenljiva samo na neke kategorije ljudi to bi bilo opravdanje da deo planete živi pod represijom.

Pozitivni tok globalizacije, dakle, blisko je povezan sa mogućnošću univerzalizacije ljudskih prava. Međutim, da li samo ljudskih? – pitanje je koje odlikava veliku debatu razvijenu poslednjih decenija ovog veka čije konsekvence stvaraju sadašnju sliku globalnog sveta.

Prava i okruženje

Problemi globalizacije upadljivo se reflektuju na ekološko stanje planete koje je nametnulo novu oblast istraživanja – etiku

¹ Wet Jinghseng, „Beware of ‘Asian Values’“, *Transitions*, Vol.5, No.11, November 1998:19.

okruženja. Prethodne dve hiljade godina filozofska istraživanja vrednosnih principa koji određuju šta je ispravno a šta pogrešno, fokusirala su se uglavnom na etiku ponašanja između ljudi. Odnos ljudi sa prirodom nije nikada ranije postao deo tradicionalne moralne filozofije. I kada je bio ispitivan moralni status životinja i prirodnih stvari to je obično činjeno u dekartovskom maniru, sa ciljem da se njima upravlja.

Odjednom sedamdesetih godina nastupa ‘era okruženja’ u kojoj dolazi do najvećeg proširenja etičke teorije u istoriji filozofije. Ova briga za okruženje, izražena žestokim argumentima filozofa koji su se bavili savremenim problemima, dovela je do uverenja da etičke vrednosti ne počinju i ne završavaju sa ljudima.

Ideologija prirodnih prava, na kojoj se formirala jaka liberalna tradicija, bila je sociokulturna podloga zajednička svim internacionalnim inicijatorima i teoretičarima etike okruženja. Sa te podloge oni su napravili konceptualni skok – od potlačenih ljudi, do eksploataisane prirode. Tako se razvilo veliko ‘ozelenjavanje’ filozofije.²

Gotovo svi filozofi okruženja saglasili su se da u prirodi ne postoje etičke norme; da one predstavljaju samonametnuto ograničenje ljudskoj slobodi delanja, bilo da su izvedene iz božanstva, da su evoluirale iskustvom, ili da su logički dedukovane. Ostali oblici života, mada mogu biti subjekti etike, nemaju sposobnost samosvesti i recipročnog etičkog odnosa s ljudima. Etika, dakle, postoji samo kod ljudi koji određuju ispravnost i u skladu s tim odgovarajuća prava. Tu su, međutim, nastala neslaganja koja su izražena oko pitanja: da li etika okruženja treba da bude izvedena isključivo iz ljudskih interesa ili okruženju takođe pripadaju interesi, vrednosti i prava koja ljudi treba da poštuju i po cenu vlastitog žrtvovanja? Zatim, gde treba povući granicu – šta u okruženju treba uključiti u moralnu zajednicu?

Pre svega, treba imati u vidu da su velika neslaganja oko ovih problema, ipak manje važna u odnosu na istorijski značaj pojavljivanja ove rasprave. Na jednom polu suprostavljenih koncepcija nalaze se tradicionalno orijentisani filozofi okruženja koji proširuju prava samo na neke životnje. S druge strane su radikalno

² Roderick Fraizer Nash, 1989. *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, The University of Wisconsin Press. Jedno poglavlje ove knjige naslovljeno je: „Ozelenjavanje filozofije“ („The Greening of Philosophy“): 121-160. Iz nje potiče mnoštvo podataka korišćenih u ovom tekstu.

usmereni - 'dubinski ekolozi', ili 'ekofilozofi' – koji proširuju krug prava na sveukupan život. Još dalje od njih stoje holistički etičari koji smatraju da treba etički tretirati i stene, tle, vodu, vazduh, kao i biološke procese koji konstituišu ekosisteme. Naučna 'hipoteza Gaia' podržava stanovište da planeta i univerzum imaju prava primarna u odnosu na forme života razvijene na kraju ekološkog lanca ishrane.

Svest o nastajanju globalne transformacije vrednosti povezane sa značajem ekologije za društvene, etičke, političke i legalne vrednosti, intenzivno se razvija počevši od sedamdesetih godina. U početku, zapravo, ideje o okruženju nisu izlazile van okvira antropocentrizma koji je izveden iz Lokove filozofije o ograničenju slobode individua u ime slobode, prava i dobrobiti svih. No, uskoro su počele da se izvode sasvim drugačije konsekvence iz Vajthedove filozofije procesa³, koja je sve u prirodi – do ćelija i atoma – posmatrala kroz potencijal da bude ostvareno. To je uticalo da se dovede u pitanje ispravnost povlačenja moralne granice u odnosu na kognitivne sposobnosti organizama, što je princip po kome je Dekart isključio iz moralne zajednice životinje, a drugi kasnije odstranjivali biljke.

U knjizi *Prava Prirode: Istorija etike okružnja*, Roderik Neš detaljno prikazuje istoriju ekoloških ideja sa osvrtanjem na postepeno razvijanje američkih liberalnih ideja o prirodnim pravima. Tu vidimo da se vrednosti, koje najoštrije prelamaju razlike u pristupu problemima okruženja, izražavaju kroz suprostavljanje antropocentrizma i biocentrizma. Potrebu za napuštanjem hiljadugodišnjeg antropocentrizma i donošenjem zakona⁴ o konzervaciji kojim bi se redukovalo zagađivanje okruženja, najodlučnije je izrazio profesor filozofije prava Kristofer Ston⁵ tražeći od američkog društva da da zakonska prava prirodnom okruženju u celini. Kao mnoge ideje, koje su tokom duge istorije smatrane 'nezamislivim', a koje su jednom ipak inkorporisane u zakone, tako, po Stonu,

³ Alfred North Whitehead, *Proces i realnost*, Sarajevo 1968; *Pojam prirode*, Beograd 1989.

⁴ Američki profesor prava, Clarence Morris, izneo je još 1964. ideju o ovakvim zakonima, ali je ona uočena tek kada su krajem te decenije aktivisti okruženja objavili „Spisak prava svih divljih stvorenja, svuda“, koji nije više značio 'prava ljudi da uživaju u divljini', već 'prava samih stvorenja'; Nash: 127.

⁵ Christopher D Stone, 1974 *Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights of Natural Objects*, Los Altos, Cal.; Nash, 1989:128-136

dolazi red na to da priroda, dakle, šume, okeani, reke i drugi 'prirodni objekti' u okruženju, dobiju svoju meru zakonskih prava i zaštitu od bespoštedne eksploatacije. Tako su, po prvi put u istoriji, za okruženje zatražena prava analogna pravima koja su neotuđive tekovine liberalne demokratije.

Otvarajući konceptualna vrata pravima prirode, biocentrizam je doveo u pitanje neprikosnovenost antropocentrizma. U tom smeru je korišćena i Rolsova teorija pravde⁶ koja je inicijalno bila isključivo usmerena na ljudske interese. Ipak, neki filozofi su njegovu teoriju o jednakosti slobode, pravde i mogućnosti primenili na prirodu. Antropocentrično orijentisani filozofi su je tumačili kao podršku moralnoj obavezi da se odupire degradaciji okruženja u interesu budućih generacija ljudi, dok su biocentristi verovali u širenje 'duha moralne evolucije' koji će isto kao što je već obuhvatio prava crnaca, žena i počeo da inkorporira životinje i biljke, u budućnosti obuhvatiti kanjone, planine i obale.⁷

Skepsa o mogućnosti saznanja šta je u interesu neartikulisanih 'prirodnih objekata', kao i da li divljina želi neprekidnu borbu za preživljavanje, vodi antropocentričkoj tezi da su ljudi ti koji imaju prava na divljinu zbog svojih sopstvenih kulturnih, duhovnih i estetskih vrednosti.⁸ Ston je tu kontroverzu pokušao da reši uvođenjem 'moralnog pluralizma' koji podrazumeva etičku aktivnost na nekoliko logički različitih planova, tako da različiti etički sistemi usmeravaju ljudsko ponašanje prema različitim stvarima: drugim ljudima, okruženju itd. Ston je predložio mogućnost da svi prirodni objekti dobiju, ako ne prirodna prava ljudskog tipa, onda bar 'legalnu uviđavnost'. Tako se, na primer, pretpostavlja da jezero ima vrednost u svom nenarušenom prirodnom stanju prosto zato što je univerzum bolji ako ga takvog sadrži. Ako se prirodno stanje jezera (recimo da je nezagađeno tj., ekološki netaknuto) promeni, ljudski čuvari okruženja⁹ mogu preduzeti legalnu

⁶ John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge, Mass., 1971.; Robert Paul Wolff, *Understanding Rawls*, Princeton, N.J., 1977.

⁷ Laurence H. Tribe, „Ways Not to Think about Plastic Trees: New Foundations for Environmental Law“ *Yale Law Journal* 83, June 1974.; Nash: 132.

⁸ Mark Sagoff, „On Preserving the Natural Environment“ *Yale Law Journal* 84, Dec 1974.; Nash: 134

⁹ Budući da priroda ne može sama da brani svoja prava o tome jc, prema Stonovoj zamisli, trebalo da se staraju ljudski čuvari okruženja.

akciju i tražiti njegovo isceljenje. Na taj način jezeru bi bila data prava bez pozivanja na njegove ili ljudske interese.

Pored pravnih problema koji su naveli neke filozofe na bavljenje pravima prirode, podsticaji za razvoj etike okruženja došli su i iz psihološke teorije Lorenasa Kolberga¹⁰ o razvoju moralne motivacije. Po toj teoriji biološki rast deteta praćen je moralnim sazrevanjem: dete proširuje svoj društveni horizont prihvatanjem svesnog ograničenja svoje slobode i priznavanjem prava drugih. Po Kolbergu, samo nekolicina individua dostigne krajnji stupanj moralne evolucije – altruizam, kada usvojeni etički principi potpuno usmeravaju individu, stupanj koji je dijametralno suprotan početnom egoizmu.

Povezivanje teorije o moralnom razvoju čoveka i darvinističke ideje o vremenskoj evoluciji etike dovelo je filozofe okruženja do zaključka da novi stupanj etičke evolucije čovečanstva znači proširenje etike van ljudskog domena.¹¹ Tako je dobilo maha uklanjanje vekovne predrasude da moralnost počinje i završava sa ljudima. Ta predrasuda se odražavala u humanitarnoj aktivnosti koja se odvijala van oblasti prava. Iako su vekovima unazad značajni filozofi razmišljali o pravima životinja,¹² aktivna briga za prava životinja intenzivirala se tak pre nepune tri decenije. Prethodnih decenija pokreti za oslobođenje bili su usmereni na prava manjina čije ostvarenje je sve više pomeralo granice liberalizma. Ovi pokreti za oslobođenje pokazali su da je mnogo toga što je dugo smatrano neizbežnim, postalo nepoželjno i nedopustivo.

¹⁰ Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, New York 1981.

¹¹ Ernest Partridge, „Are We Ready for an Ecological Morality“, *Environmental Ethics* 4, Summer 1982.; Nash:136.

¹² Mary Midgley (*Animal and Why They Matter*, Athens, Ga, 1983) dala je istorijski pregled humanitarizma i priznavanja prava životinjama koje vodi poreklo još od XVII veka. Nathaniel Ward, 1641., Jeremy Bentham 1780., John Lawrence 1796., Edward Nicholson 1879., Henry Salt 1891., dali su eksplicitne reference 'pravima' uključujući i legalna prava ne-ljudi.

U XIX veku Šopenhauer je govorio o 'neprirodnoj razlici' koje je hrišćanstvo napravilo između ljudske i životinjske vrste. (Arthur Schopenhauer, *Religion: A Dialogue and Other Essays*, 2d.ed. London, 1890:112).

Na prelasku veka, Edward P. Evans i J. Howard Moore stvorili su jasnu koncepciju primene ideje prava van kruga ljudskih bića. Zatim je četrdesetih godina Aldo Leopold izneo ideju *etike tla* i 'biotičkih prava' za ne-ljude i prirodu.

U savremenim diskusijama o etici životinja australijski filozof, Piter Singer¹³, povezao je odbranu životinja sa pokretima za oslobođenje ljudskih manjina, kao što su žene, crnci i homoseksualci. Izazivati bol, patnju ili smrt ljudima, podjednako je moralno pogrešno kao i životinjama, a to se događa kada se životinje gaje za ishranu ili laboratorijske eksperimente. Iz uverenja da životinja ne bi trebalo da bude ubijena ni pod kakvim uslovima Singer je zastupao vegeterijanstvo a svoje neistomišljenike optužio za predrasudu (*speciesism*) da članove druge vrste treba tretirati onako kako bi bilo pogrešno tretirati članove sopstvene vrste. To je po njemu podjednako za osudu kao što se danas osuđuju nekadašnje predrasude 'rasizma' i 'seksizma' koje su pokretale bele muškarce na diskriminaciju crnaca i žena. Međutim, oslobođenje životinja zahteva daleko veći altruizam čovečanstva od bilo kog ranijeg pokreta za oslobođenje jer životinje ne mogu da protestuju u svoje ime – njihove interese mogu jedino da brane ljudi. U tom duhu pisao je i američki filozof okruženja Tom Regan¹⁴ koji je tvrdio da se svi argumenti za poštovanje prirodnih prava ljudi podjednako odnose i na životinje. Njegov inače plodan doprinos savremenoj etičkoj filozofiji kulminira sa tezom da je pokret za oslobođenje životinja deo pokreta za ljudska prava.

Problem životinjskih prava bio je jedan stadijum u razvoju moralne filozofije od antropocentričke etike ka širim oblastima etičkog važenja. Povezivanje Lokovog liberalizma i filozofije prirodnih prava za sve klase ljudi sa etikom okruženja, najpre je izazivalo sporove oko domena uključenja pojedinih vrsta. No, uskoro je ekologija dovela do proširenja horizonta na sav biofizički svet, a neki filozofi su počeli da istražuju etičke implikacije odnosa ljudi prema totalitetu života i celini prirodnih ekosistema. Tradicionalni koncept prirodnih prava postaje pretesan i kada uključi sva živa bića, jer okruženje sadrži i procese, sisteme, celine...

¹³ Peter Singer, „Animal Liberation“, *New York Review of Books* 20, April 5, 1973. Za profesionalne filozofe Singer je objavio akademsku verziju „All Animals Are Equal“, *Philosophic Exchange* 1, Summer 1974; Nash:139. Nash upoređuje uticaj tog teksta na 'ozelenjavanje' filozofije sa tekstem ključnim za teologiju okruženja – Lynn White Jr., „The historical Roots of Our Ecological Crisis“, *Science* 155, March 10, 1967 – koji je pokrenuo lavinu teoloških kontroverzi shvatljivijih u vezi sa tzv. kontrakulturnim raz-očaranjem ustanovljenim institucijama i sa krizom hrišćanske zajednice oko sopstvene uloge u savremenim socijalnim i ekološkim problemima.

¹⁴ Tom Regan, *The Case of Animal Rights*, Berkeley, Cal., 1983; Nash:143

Pojmovi kao što su: biocentrizam, anti-antropocentrizam, dubinska ekologija i ekosofija, ukazuju na istu filozofsku ideju: o jednakom pravu svakog oblika života da normalno funkcioniše u ekosistemu i da nesmetano živi ostvarujući svoje mogućnosti. Tu ideju je inicirao norveški filozof okruženja Arne Naes¹⁵, koji je skovao pojam 'dubinska ekologija' i predložio novu disciplinu – 'ekosofiju' koja je sa idejom radikalne ekološke jednakosti potkopavala dominantnu paradigmu zapadnog shvatanja prirode.

Uzimajući u obzir ekološke lance ishrane i neizbežnost oduzimanja života radi opstanka, dubinski ekolozi su istakli potrebu za uočavanjem suprotnosti između vitalnih i perifernih potreba. Po njima, osnovni propust moderne tehnološke civilizacije jeste nerazlikovanje ovih antipoda. U prirodnom ekosistemu predator i plen koegzistiraju u jedinstvu i ravnoteži vitalnih potreba, kao i naši davni preci koji su lovili i sakupljali plodove za ishranu. Za razliku od toga, moderni ljudi imaju tehnološku moć da menjaju ekosisteme i često to i čine bez vitalne ili legitimne potrebe, potrebe za preživljavanjem. Otuda proističe pitanje: da li je evolucija *Homo sapiensa* i civilizacije bila moguća bez narušavanja principa dubinske ekologije i, da li ljudima tehnologija zamenjuje ono što su životinjama njihove prirodne sposobnosti? Prema dubinskim ekolozima, moderno čovečanstvo je uveliko premašilo prihvatljiv uticaj na okruženje, kako brojnošću populacije, tako i trošenjem sirovina, a pogotovo, uništavanjem uslova za život ugroženih vrsta – ljudi su krivi za najozbiljnije nasilje nad pravima prirode. Zato je etika okruženja postala neophodna kao sredstvo samoograničenja.

Dubinski ekolozi su oštro kritikovali antropocentričku paradigmu zapadne civilizacije po kojoj priroda nema svest i zato nema svrhe tražiti za nju nekakava prava. Iz takvog stava proističe i utilitaran način borbe za očuvanje prirode i prirodnih ekosistema. Takva briga o okruženju usmerena je isključivo na to da okruženje postane pogodnije za ljude. Konkretni cilj takve borbe protiv zagađenja i iscrpljivanja resursa svodi se na brigu o zdravlju i bla-

¹⁵ Arne Naes, „The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement: A Summary“ *Inquiry* 16, Spring 1973; Naes je razvio svoje teze u knjizi: *Ecology, Community and Lifestyle: Ecosophy I*, Cambridge, England, 1987.; Nash, 1989:146-149.

gostanju ljudi u razvijenim zemaljama. Ljudi se podstiču na brigu o prirodi kako bi se priroda bolje 'brinula' za materijalne i rekreacione potrebe društva. Sa ovog stanovišta razlog borbe za okruženje je 'prosvetljeni interes' koji nastaje iz uviđanja da ljudski opstanak zavisi od očuvanja integriteta i zdravlja ekosistema. Zato kritičari biocentrizma smatraju da je umesto suvišnih teorijskih i praktičnih problema, u vezi sa proširenjem etičke zajednice i davanjem prava prirodi, dovoljno prosto proširiti ljudska prava.¹⁶ Međutim, dubinska ekologija tome zamera zanemarenje činjenice da je za one oblike života koji nemaju neposrednu vrednost za ljudski opstanak potrebno nešto više od prosvetljenog interesa.¹⁷

Kategorično odbacivanje antropocentrične motivacije za očuvanje okruženja smanjuje šanse dubinske ekologije da postigne široko društveno prihvatanje svojih principa kao što je taj da svaki deo prirode ima intrinzičnu vrednost i prava koja ljudi treba da poštuju bez obzira na korist koju imaju od toga. S druge strane, ono što dubinsku ekologiju čini podesnim posrednikom globalnih promena vrednosti jeste njeno oslanjanje na novu viziju stvarnosti. Ova vizija nastala je posredstvom ekoloških nauka i 'nove' fizike koja je otkrila potpunu povezanost subatomske sveta napuštajući shvatanje poretka univerzuma kao mašine, pošto je značajne aspekte pojava moguće objasniti proučavanjem celine koja predstavlja nešto više od sume svojih delova.¹⁸ To tumačenje stvarnosti u skladu je sa Vajthedovom filozofijom procesa po kojoj se „svaka tvrdnja odnosi na svemir pokazujući neki opšti sistematski metafizički karakter“¹⁹, kao i sa 'Tao fizikom' Fritjofa Kapre²⁰. U suštini nova slika sveta prihvata ideju da za spoznaju krajnje stvarnosti nije dovoljno racionalno saznanje i da identitet individue ne može do kraja biti razlučen od identiteta celovitog, međupovezanog kos-

¹⁶ Richard Watson, „A Critique of Anti-Anthropocentric Biocentrism“, *Environmental Ethics* 5, Fall 1983.; Nash, 1989:151

¹⁷ Arne Naes, „Defence of the Deep Ecology Movement“, *Environmental Ethics* 6, Fall 1984.; Nash, 1989:151

¹⁸ J. Đurić, „Neki filozofski problemi savremene nauke“, diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1989.

¹⁹ A. N. Whitehead, *Proces i Realnost*, Sarajevo, 1968:26

²⁰ Fritjof Capra, *The Tao of Physics, An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism*, Fontana, Collins, 1976. Kod nas objavljeno 1989. Opus, Beograd; „Deep Ecology: A New Paradigm“, *Earth Island Journal* 2, Fall 1987.

mosa. Na taj način, **holistički shvaćen interes čovečanstva postaje identičan s interesom sveukupnosti ekosistema.**

U svojoj kritici utilitarnog antropocentrizma, kao stava prema prirodi, dubinski ekolozi odbacuju i glavni argument ekoteologa. Naime, u raspravama među teozozima okruženja, ideji o gospodarenju prirodom suprotstavlja se tumačenje Biblije po kome je priroda data čoveku na 'upravljanje', kao dobrom domaćinu na staranje i brigu, a ne da bi je potčinio. Prema dubinskoj ekologiji, ovakav pristup okruženju suštinski ostavlja netaknutom ideju o ljudskoj vrsti kao gospodararu nad prirodom; on ublažava simptome bolesti i zapravo odlaže neophodnu rekonstrukciju celokupnog ljudskog odnosa prema prirodi. Promena koju donosi dubinska ekologija je jedno sasvim drugačije usmerenje koje proističe iz shvatanja da **vrednost prirode postoji nezavisno od ljudi i njihovog uživanja u njoj.** Ljudi se usmeravaju da dele okruženje sa sadašnjim i budućim generacijama svih stvorenja i sa prirodom u celini. Na taj način se prirodi, kao generišućoj matrici koja je u svojoj zajednici organizama stvorila i čoveka, priznaje intrinzična vrednost i pravo na mesto u ljudskoj etici.

Ljudi imaju potencijal ne samo da poseduju moć nego i da je kontrolišu. Neki primerci ljudske vrste uspeli su da osmisle koncept o pravima drugih stvorenja na samorealizaciju otvarajući biocentričnu perspektivu i holističku etiku okruženja. Zato **dubinska ekologija uliva nadu da će novi uvidi sve više uticati na fundamentalne revolucionarne promene u postojećim ekonomskim, političkim, socijalnim i tehnološkim sistemima i dovesti do značajne redukcije populacije i dobrovoljnog masovnog smanjenja poremećaja ekosistema sa ciljem da se okonča dualizam i da ljudska vrsta uđe u zajednicu života kao njen član a ne kao gospodar.**

Kao što je pokret za građanska prava nadahnuo pokret za oslobođenje životinja, tako je pokret za oslobođenje žena podstakao dalje širenje etike okruženja. Mnogi autori²¹ su uočili bliskost

²¹ Kao što su na primer: Alan Wats, *Nature, Man, Woman*, New York 1970; Herbert Marcuse, *Counterrevolution and Revolt*, Boston 1972; Theodore Roszak, *Person/Planet: The Creative Disintegration of Industrial Society*, New York 1978; Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco 1980.; Murray Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Palo Alto, Cal., 1982.; Ynestra King, „Toward an Ecological Feminism and a Feminist Ecology“ in Joan Rotschild, ed., *Machina ex Dea: Feminist Perspectives on Technology*, New York 1983.;

ideje feminizma sa environmentalizmom. Metaforična saobraznost žene sa prirodom i analogija njihove eksploatacije uočljiva je prilično lako. Arhetipski doživljaj prirodnog okruženja, kao pasivne, hraniteljske 'majke prirode' u antičkoj mitologiji otelovljavala je boginja zemlje Gaia. Dominacija tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti koje podstiču muškarce da ispoljavaju svoju nadmoć predstavlja na isti način pretnju za prirodu kao i za ženu.

Fokusirajući pažnju na eksploataciju prirode, kao i žene, **ekologija je postala značajna podrška feminizmu**, zajedno sa istočnjačkom mudročcu koja je od šezdesetih počela da utiče na promenu zapadne slike sveta. Iz njihovog spoja nastala filozofija polazi od pretpostavke o prirodnoj sklonosti žena da, **umesto dominirajućeg racionalističkog koncepta izolovanog individualnog sopstva, podrže koncept identiteta koji akcenat stavlja na odnose, povezivanja, mreže.** Podrazumevajući harmoničan odnos svega u prirodi, kao unutar jednog funkcionalnog organizma, nova filozofija morala (zasnovana na prirodnim osobinama – cirkularnosti i međupovezanosti celine, umesto na obeležjima racionalizma – linearnosti i hijerarhiji) odnosi se isto na feminizam kao i na ekologiju, na individu kao i na celu prirodu. Ekofeminizam je tako u potpunoj saglasnosti sa biocentrizmom, središnjim konceptom dubinske ekologije.²²

Globalizacija, interesi, vrednosti

Prema ekofilozofima planeta se može posmatrati kao **globalno selo**, a globalizacija treba da doprinese uverenju da je interes ekosistema identičan sa najdubljim ljudskim interesima, jer čoveka ne treba posmatrati odvojeno od organske celine univerzuma. Za mnoge environmentaliste ekološki pogled na svet predstavlja zapadni pandan istočnjačkog shvatanja o suštinskoj povezanosti svih stvari. U tom duhu je šezdesetih godina Alen Vots pisao o potrebi za unutrašnjom revolucijom svesti koja bi savladala moćnu iluziju o postojanju individualnih identiteta i omogućila da se o svetu misli kao o **sopstvenom telu.** „Kao što se okean 'talasa', univerzum

Karen J. Warren, „Feminism and Ecology: Making Connections“, *Environmental Ethics* 9, Spring 1987.

²² Michael E. Zimmermann, „Feminism, Deep Ecology and Environmental Ethic“, *Environmental Ethics* 9, Spring 1987

se 'ljudi'. Svaka individua je izraz celokupne prirode, jedinstvene akcije totalnog univerzuma²³. Sopstveni interes bi bio prihvatljiv za dubinske ekologe, kao osnov politike okruženja, samo ako je ta 'sopstvenost' nerazlučiva od globalnog i sveobuhvatnog 'Sopstva'. No, kako je mali broj ljudi dostigao taj stepen prosvetljenja, etika okruženja treba da služi svakodnevnom ograničavanju uobičajenih ljudskih sebičnih interesa.

Razjedinjujuće razlike između boraca za prava životinja i zagovornika obuhvatne ekološke etike učinile su da oni podcenjuju međusobne pozicije, mada bi istorijski gledano mogli da se ujedine u naporu da udruženim snagama prošire domen etike naspram mnogo nadmoćnije tradicionalne moralne filozofije koja se ograničava na ljudske odnose. Nepremostivi jaz nastaje zato što su borci za oslobođenje životinja ubeđeni branioci individualnih života – po cenu normalnih procesa ekosistema, dok su zagovornici obuhvatne vrednosti okruženja spremni da žrtvuju individualne organizme za dobrobit ekološke celine.

Ekstremni ekocentrista Berd Kalikot²⁴, smatra da pokret za oslobođenje životinja, koji 'atomistički' zastupa isključivo prava individualnih organizama, nema nikakve veze s etikom okruženja, koja 'holistički' vrednuje integritet biotičke zajednice. 'Etički holizam' otvara novu perspektivu u odnosu na tradicionalno individualističku etiku. Iz ekocentrične perspektive Kalikot izvodi ekscentričan zaključak da je etička vrednost okeanskog planktona koji stvara kiseonik veća od vrednosti bića na vrhu lanca ishrane – ljudi, ali ipak od ljudi, kao od jedinih samo-ograničavajućih etičkih bića, očekuje da žrtvuju sopstveni interes u korist većeg dobra prirode.

Pomeranje granica liberalizma posredstvom razvoja ekološke svesti podrazumeva proširenje odbrane prava. Proširenje ljudskih prava na ne-ljude nije poželjan način jer ne-ljude dovodi u inferioran položaj. Umesto toga trebalo bi svemu u prirodi priznati autentične potencijale, integritet i veličinu. Kritikujući 'moralni ekstenzionizam' da koristi hijerarhiju moralnih vrednosti, zasnovanu na inteligenciji ili osetljivosti, da uništi ekološki egalitarizam

²³ Alan W. Watts, 1966:6, *The Book On the Taboo Against Knowing Who You Are*, Collier Books, New York.

²⁴ Baird Callicot, *In Defence of the Land Ethic: Essays in Environmental Philosophy*, albany, N.Y., 1988; Nash :154

i omogući ljudima da, u slučaju konflikta interesa, odbace interese 'podljudi', Džon Rodman je predložio etiku 'ekološke senzibilitnosti'²⁵ koja prepoznaje *telos* svih živih bića i prirodnih sistema. Proširenje etike na celinu ekosistema predstavlja mehanizam regulacije najmoćnijih članova u zajednici moralno jednakih.

Pol Tejlor²⁶ takođe zastupa filozofiju okruženja koja odbacuje etičku hijerarhiju i pripisuje jednaku moralnu vrednost svim oblicima života uvažavajući prava svih bića da ostvare svoje potencijale. Ljude etički obavezuje njihova moć da izaberu takav način života koji će ugrožavanje okruženja dovesti na najmanju meru. Svestan da to zahteva revoluciju etičke vizije, Tejlor nadu vidi u tome što se slična revolucija već dogodila u vezi sa principima jednakosti koji upravljaju moralnim odnosima ljudi što je rezultiralo teorijom prirodnih prava i liberalno-demokratskim sistemima upravljanja i pravde. Zato je novi etički skok – ka prirodi – najuzvišeniji i najplemenitiji moralni poziv.

Filozofska konfrontacija oko problema biocentrične etike uključuje autore koji, kao što je rečeno, smatraju da je vrednost prirode instrumentalna, da ideja prava nikako ne može da se primeni na ne-ljude, te da ljudi imaju prava da zbog sopstvene dobrobiti štite prirodu. Od tako usmerenih filozofa potiče primedba da celina ne može da se uključi u moralnu zajednicu ukoliko nije svesno i osećajno biće. Impresivan odgovor na tu primedbu predstavlja naučna teorija engleskog hemičara atmosfere Džejsma Lavlaka. Njegova 'hipoteza Gaia'²⁷ možda duguje svoju popularnost arhetipskoj matrici izraženoj drevnim mitom o hraniteljskom božanstvu. U naučnoj verziji, nekadašnji teološki slojevi priče o zemlji kao živom organizmu zamenjeni su autoritetom biohemije. Sa tog gledišta, naša planeta je postepeno stvorila i sada održava samoregulišuće okruženje, ona ne samo što omogućuje život svojih delova, nego je i sama živa.

²⁵ John Rodman, „The Liberation of Nature?“ *Inquiry* 20, Spring 1977; Nash :152

²⁶ Paul W. Taylor, *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton N.J., 1986:270-288

²⁷ James Lovelock and Sidney Epton, „The Quest for Gaia“, *New Scientist* 6, Feb.1975; James Lovelock, *Gaia: A New Look at Life on Earth*, New York 1979; Primena ove hipoteze može se naći u: Peter Russel, *The Global Brain: Speculations on the Evolutionary Leap to Planetary Consciousness*, Los Angeles, 1983; Nash:157

Iz te perspektive, individualna bića i vrste, kao što je čovek, predstavljaju za zemlju isto što su ćelije i organi za telo – delovi nedeljive celine. Etika okruženja pridaje vrednost celoj zemlji, jer smatra da je ispravno vrednovati ceo organizam a ne njegove pojedinačne ćelije. Ljudi su, kao ‘moždane ćelije zemlje’, sposobni na samoograničenje i usklađivanje sa bićem-zemlje kome pripadaju. Prema tome, zemlja ima osobine koje zahteva tradicionalna etika: svest, osećanje bola i interes za svoju dobrobit i njena prava kao nad-bića, primarna su u odnosu na bića nastanjena na njoj.

Biocentrične vrednosti apeluju na interes čovečanstva da prihvati ekološki vid etičke globalizacije i deluje u skladu s njim. Teodor Rošak je pisao o pravima planete izvedenim iz personifikovane Majke Zemlje. Ništa ne treba isključivati iz etike jer sve što postoji deo je istog kosmičkog bića. Etika okruženja je sredstvo planete da zaštiti sebe, kao i nas same. Iz biocentrizma izvedena univerzalna etička filozofija tvrdi da je celina važnija od bilo kog njenog dela.

Prihvatajući ‘hipotezu Gaia’ neki autori smatraju da je organizam Zemlje sposoban da se očisti od destruktivnih elemenata, kao što se jednostavniji organizmi bore protiv otrova koji ugrožavaju njihovu ravnotežu. Po njihovoj zamisli Gaia može učiniti da destruktivna ljudska vrsta uništi samu sebe posredstvom nuklearnog oružja. Kao što ne postoji ćelija odvojena od organizma, tako ne postoji biće izvan konteksta okruženja i zato treba stalno imati na umu neodvojivost individualnog interesa od globalnog interesa celine

Borci za prava životinja optužuju biocentrični holizam za totalitarizam koji živote individua podređuje ekosistemu, planeti i univerzumu. Žrtvovanje individua zajednici, grupi ili naciji-državi suprotno je duhu liberalne tradicije prirodnih prava koja je inicirala pokret za oslobođenje životinja, zato on nužno zastupa intrinzičnu vrednost individua. Međutim, proširenje priznanja prava od ljudi na životinje završava u odricanju intrinzične vrednosti ‘nesvesnih’ ili ‘neosetljivih’ bića kao što su po njihovom mišljenju šume, planine, reke...

Konceptualni krug bića kojima se pripisuje intrinzična vrednost proširen je možda previše naglo tako da izgleda da veći deo čovečanstva ima probleme sa tim da to shvati i prihvati. U istoriji zapadne civilizacije previše dugo su prava imali samo neki ljudi. U odnosu na dužinu te istorije tek nedavno je povedena borba da

prirodno pravo na život, slobodu i ostvarenje sopstvenog puta ka sreći dobiju i ostali – najpre svi ljudi, zatim životinje, pa svi ne-ljudi...

Krug kandidata koje je trebalo uzeti u obzir postao je toliko veliki da je na kraju doveo u pitanje legitimnost prvobitnih, individualnih komponenata. Radikalnost etičkog poduhvata prouzrokovala je zanemarenje uloge individualnog života za opstanak, raznovrsnost i integritet ekosistema. Zaboravljeno je da poništenje vrednosti individue poništava i sam smisao prava.

Međutim, granice tradicionalne liberalne filozofije ipak su pomerene zahvaljujući ekološkoj etici koja je otkrila nov horizont smisla globalizacije. Postalo je jasno da nema individualnog blagostanja van okruženja koje je stvorilo i održava individualni život. U tom smislu se može shvatiti biocentrična etika: kao globalno proširenje liberalnog vrednovanja individualnog života na biofizičku matricu. Taj novi stadijum evolucije etike može se smatrati pozitivnim ekološkim aspektom globalizacije.

Negativni aspekti globalizacije, ekološki kao i kulturni, na žalost, postoje paralelno. Da bi se oni umanjili i da bi se ostvarilo kvalitativno poboljšanje uslova života, potrebno je dovesti u vezu prirodni i istorijsko-kulturni svet, jer to su sfere kojima ljudska vrsta simultano pripada. Etika okruženja nas uči da postoje opšte prihvatljiva načela. Jedno takvo načelo, kao što je *odgovornost*, može da omogući da se odrede tačke harmonizacije ljudske logike sa logikom života, a tu je filozofska antropologija prozvana da odredi konstitutivnu prirodu ljudskih bića u beskrajnoj raznovrsnosti prirode.

Literatura:

- Capra, Fritjof. *Tao fizike*, 1989. Opus, Beograd; „Deep Ecology: A New Paradigm“, *Earth Island Journal* 2, Fall 1987.
- Lovelock, James. *Gaia: A New Look at Life on Earth*, New York 1979.
- Jinghseng, Wet. „Beware of ‘Asian Values’“, *Transitions*, Vol.5, No.11, November 1998.
- Midgley, Mary. *Animals and Why They Matter*, Athens, Ga. 1983.
- Nash, Roderick Fraizer. *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, The University of Wisconsin Press, 1989.

- Rotschild, Joan. ed., *Machina ex Dea: Feminist Perspectives on Technology*, New York 1983.
- Roszak, Theodore. *Person/Planet: The Creative Disintegration of Industrial Society*, New York 1978.
- Taylor, Paul W. *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*, Princeton N.J., 1986
- Warren, Karen J. „Feminism and Ecology: Making Connections“, *Environmental Ethics* 9, Spring 1987.
- Watts, Alan W. *The Book On the Taboo Against Knowing Who You Are*, Collier Books, New York 1966.
- Whitehead, Alfred North. *Proces i realnost*, Sarajevo 1968; *Pojam prirode*, Beograd 1989.
- Wolff, Robert Paul. *Understanding Rawls*, Princeton, N.J. 1977.

Jelena Djurić

ECOLOGICAL ASPECTS OF GLOBALIZATION

Summary

In this paper the development of ecological ideas is presented in correlation with the idea of rights. In parallel with struggle for human rights the awareness is growing that other beings in our environment as well, and even the planet as a whole, need rights in order to be protected against uncontrolled exploitation and negative consequences of globalization. The spreading of the idea of right, as the central value of globalization, indicates the possibility of evolution of the ethical consciousness of humankind.

Key words: environment, rights, anthropocentrism, biocentrism.

STUDIJE
I ČLANCI
